

Kapitalizmin İşgücü Talebi ve Göçmen Kadın Emeği

Gülay TOKSÖZ*

ORCID: 0000-0003-3461-4193

DOI: 10.54752/ct.1364591

Öz: Bir üretim ve birikim rejimi olarak kapitalizmin ihtiyaç duyduğu işgücünün temininde göçmen işçilerin önemli yeri vardır. Rejimdeki değişiklikler göçmen işgücüne ihtiyacın boyutlarını ve niteliğini belirler. Bu değişikliklere bakılırken emeğin toplumsal cinsiyeti önemli bir analiz noktası sunar ve göçmen kadın emeğinin göçmen erkek emeğiyle benzeşen ve farklılaşan yönlerini görmek bakımından yarar sağlar. Bu makale İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemi tarihsel bir perspektiften Avrupa ekseninde üç ana başlık altında ele alarak, önce Fordist üretim rejiminin fabrika ve madenlerinde, sonra 1970'lerdeki ekonomik krizi izleyen neoliberal küreselleşme sürecinde gözlenen yeniden üretim krizinde ve günümüzün bilişsel kapitalizmde göçmen işgücünü toplumsal cinsiyet perspektifinden tartışmaktadır. Kapsamlı bir literatür incelemesine dayanan bu çalışma, İkinci Dünya Savaşını izleyen ilk dönemde Batı Avrupa ülkelerinde imalat sanayinde, madencilikte, hizmetlerde ve tarımda ihtiyaç duyulan vasıfsız işgücünün cinsiyet dağılımını ele almakta ve erkeklerin göçü olarak algılanan bu dönemde göçmen kadın işçilerin varlığına ışık tutmaktadır. 1973 ekonomik krizinin ardından gelen kapitalizmin neoliberal yeniden yapılanma dönemi aynı zamanda sosyoekonomik ve demografik değişikliklere bağlı olarak yeniden üretim krizinin yaşandığı dönemdir. Yeniden üretim krizini, bir diğer deyişle bakım açığını aşmak için göçmen kadınların ev ve bakım işlerinde istihdam edilmesi, göçmen kadın işgücüne talebi artırmıştır. Son dönemde bilişsel kapitalizmin ihtiyaçlarına uygun olarak yüksek vasıflı işgücünün göçü ön plana çıkmaktadır. Gelişmiş ülkeler özellikle bilişim ve iletişim ile sağlık sektörlerinde vasıflı işgücünün göçünü teşvik etmekte, eğitim düzeyi yüksek kadınlar da kendi ülkelerindeki eşitsiz koşullara tepkileri ölçüsünde göç sürecine katılmaktadır.

* Prof. Dr. gulay.toksoz@gmail.com

TOKSÖZ, G. (2023) "Kapitalizmin İşgücü Talebi ve Göçmen Kadın Emeği", Çalışma ve Toplum, C.4, S.79. s. 3049-3072

Makale Geliş Tarihi: 01.12.2022 - Makale Kabul Tarihi: 09.01.2023

Anahtar kelimeler: Kapitalist üretim ve birikim rejimi, göçmen işgücü talebi, göçmen kadın işçiler

Capitalism's Demand for Labour and Female Migrant Labour

Abstract: As a regime of production and accumulation, migrant workers play an important role in providing the labour force required by capitalism. Changes in the regime determine the extent and nature of the need for migrant labour. When looking at these changes, the gender of labour provides an important point of analysis and helps to see the similarities and differences between migrant women's labour and migrant men's labour. This article discusses the period following the Second World War from a historical perspective in Europe under three main headings, first in the factories and mines of the Fordist production regime, then in the crisis of reproduction observed in the neoliberal globalization process following the economic crisis of the 1970s, and today's cognitive capitalism from a gender perspective.

Based on a comprehensive literature review, this study examines the gender distribution of the unskilled labour force needed in the manufacturing industry, mining, services and agriculture in Western European countries in the first period following the Second World War and sheds light on the presence of migrant women workers in this period, which was perceived as the migration of men. Following the 1973 economic crisis, the period of neoliberal restructuring of capitalism was also a period of reproduction crisis due to socioeconomic and sociodemographic changes. In order to overcome the reproduction crisis, in other words, the care deficit, the employment of migrant women in domestic and care work has increased the demand for migrant women labour. Recently, in line with the needs of cognitive capitalism, the migration of highly skilled labour has come to the fore. Developed countries encourage the migration of skilled labour, especially in the information and communication and health sectors, and highly educated women participate in the migration process to the extent that they react to the unequal conditions in their home countries.

Keywords: Capitalist production and accumulation regime, demand for migrant labour, migrant women workers

Giriş

Ülkelerin kendi içinde ve ülkeler arasında göç hareketlerini anlamak için kapitalist gelişmenin dinamiklerine bakmak gerekir. Bir üretim ve birikim rejimi olarak kapitalizmin 19. ve 20. Yüzyılda dünya çapında egemenliğini kurma sürecinde küçük ölçekli tarımsal üretime dayanan geleneksel toplumlar ve topluluklar

çözülürken, köylüler veya topraksız tarım işçileri işçi sınıfına dönüşmekte veya işsizler ordusuna katılmaktadır. Aynı zamanda sistemin merkezindeki ve çevresindeki ülkeler arasında bölünme zengin ve yoksul ülkeler arasında bölünmeye denk düşmektedir. Merkezdeki kapitalist ülkelerin özellikle genişleme dönemlerinde çeşitli işkolları ve meslekler itibarıyla ihtiyaç duyduğu işgücünü yoksul ülkelere göçmen işgücü yoluyla karşılaması yaygın bir uygulamadır. İşgücüne olan talep, kapitalist birikim sürecinin yayılmacı niteliği ve işverenlerin işgücü maliyetlerini düşük tutma isteğinin sonucudur (Castles, 1984:18, Hödl vd., 2000:14, Castles ve Miller, 1998:20-27). Talep edilen işgücünün toplumsal cinsiyet boyutu göç araştırmalarında uzun dönem ihmal edilen bir konu olmuştur.

Merkez kapitalist ülkeler olan Batı Avrupa ülkeleri İkinci Dünya Savaşı ertesinde savaşın yol açtığı insan kaybı ve ekonomik yıkımın üstesinden gelmek için çevre ülkelerden işçi alımına yönelmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze başta Batı Avrupa ülkeleri olmak üzere Avrupa kıtasına yaşanan emek göçünü konu alan pek çok çalışma olsa da, göçmen kadın emeğine duyulan talebin kendi içinde geçirdiği evrim ve göçmen kadın emeğinin durumu yeterince ele alınmamıştır. Bu durumun çeşitli nedenleri olmakla birlikte en önemlisi, kapitalizmin işgücü ihtiyacının üretim süreciyle sınırlı ele alınması ve hane içinde cereyan eden yeniden üretim sürecinin ve bu süreçte kadın emeğinin değişen rolünün göz ardı edilmesidir. Feminist sosyal bilimciler 1980'lerden itibaren kadınların emek göçünü odağına alan çalışmalar yürütmüştür.

1950'lerden bu yana Batı ve Güney Avrupa ülkelerine kadınların emek göçünü üç ana dönemde incelemek mümkündür. Her ne kadar bu dönemler birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmasa da, bir dönemi öne çıkan özellikleriyle ele almak ve tanımlamak kesintisiz emek göçü sürecini kavramak bakımından kolaylık sağlar.

İlk dönem, İkinci Dünya Savaşı izleyen ve 1970'lerin ortasına kadar süren dönemdir. Bu dönemde özellikle kapitalist üretimin genişlemesine bağlı olarak imalat sanayiinde, madencilikte, hizmetlerde ve tarımda vasıfsız işlerde ucuz işgücüne ihtiyaç duyulmuştur. Çevre ülkelerden getirilen işçiler arasında çok sayıda kadın da vardır ve kadınlar, imalat sanayiinde gıda, tekstil-konfeksiyon, elektroteknik gibi dallarda, hizmetler sektörünün özellikle otel-lokanta gibi işkollarında ve hanelerde yerli işgücünün çalışmak istemediği işlerde çalışmışlardır.

1973 ekonomik krizinin ardından başlayan ikinci dönem, kapitalizmin daralma ve yeniden yapılanma dönemidir. Ekonomik krizle birlikte işgücü alımının durdurulduğu ve yasal göç kanallarının kapatıldığı bu dönemde fabrikaların işgücü ihtiyacı azalırken, hizmet sektöründe özellikle bakım hizmetlerinde göçmen kadın işgücüne ihtiyaç artmaya başlamıştır. Avrupa ülkelerinde yaşanan sosyodemografik dönüşüme bağlı olarak nüfus artış hızının yavaşladığı, nüfusun yaşlanmaya başladığı bu dönemde yerli kadınların özellikle hizmetler sektöründe işgücüne artan katılımı söz konusudur. Kadınların hane içinde yerine getirdiği yeniden üretim faaliyetlerinde aksamalara yol açan bu durum yeniden üretim krizine işaret

etmektedir. Ortaya çıkan yeniden üretim krizini, bir diğer deyişle bakım açığını gidermek için bulunan çözüm, göçmen kadınların ev ve bakım işlerinde istihdamıdır.

Üçüncü dönem 2000'den sonrası olup günümüze kadar gelmektedir. Bu dönemde bilgi ekonomisi ya da bilişsel kapitalizmin ihtiyaçlarına uygun olarak yüksek vasıflı işgücünün göçü ön plana çıkarken, hem bakım hizmetlerinde çalışmak üzere gelen, hem de yeni bir yaşam imkanına kavuşmak için gelen mülteci kadınlar bulunmaktadır. Bu dönemin emek göçü geçmiş dönemlere kıyasla çok daha karmaşık bir yapı taşımaktadır. Bilişim ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerlemeler, sağlık sektöründe sağlık personeline duyulan ihtiyaç nedeniyle vasıflı işgücünün göçü teşvik edilmektedir. Eğitim düzeyi yüksek kadınların kendi ülkelerindeki eşitsiz koşullara tepkileri ölçüsünde göç sürecine katıldıkları gözlenmektedir.

Bu makaledeki dönemlendirme “Emanet Emek- Göç Yollarında Kadınlar” (2021) başlıklı kitabımdaki dönemlendirmeye dayanmaktadır. Yeniden üretim krizini ve bakım emeğinin göçünü konu alan ikinci dönem ile bilişsel kapitalizm dönemi olarak tanımlanan üçüncü dönem kapsamlı bir yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Makale kadınların emek göçünü esas olarak kapitalist rejimin işgücü talebi ile sınırlı tutarak ele almaktadır. Kuşkusuz kadınların işgücü arz etmesinin gerisinde köken ülkelerdeki ekonomik alt üst oluşların, yoksulluğun ve işsizliğin rolü olduğu gibi patriarkal sistemin kadınlara yönelik baskıcı işleyişinden ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kurtulma isteğinin de rolü vardır. Ancak konunun tüm boyutlarıyla ele alınması bir makalenin sınırlarını çok aşacağı için işgücü talebi bağlamında göçmen kadın emeğine odaklanılmış, göç kararının alınmasının gerisindeki faktörlere üçüncü bölümde kısmen değinilmiştir.

Fordizmin Bantlarında ve Hizmetlerde Göçmen Kadın İşçiler

İkinci Dünya Savaşı izleyen yıllarda Batı Avrupa ülkelerinde Fordist kapitalist üretim tarzının yaygınlaşmasıyla yeni teknolojiler işgücünün üretkenliğini artırmış ve üretim artmıştır. Üretilen ürünlere olan talep nedeniyle mallar yeterli kar oranını sağlayan fiyatlardan satılmıştır. İmalatta, inşaatta ve hizmetlerde işgücüne talep vardır. Tüm ülkelerde kadınların işgücüne katılımı artmakla birlikte, işverenler açısından çocuk bakımının sağlanmasına yönelik sosyal harcamalar yerine yetişkin yabancı işçi alımı daha karlı gelmiştir. Çevre ülkelerden yaşanan emek göçünde genç erkek işgücü ağırlıkta olmakla birlikte çok sayıda kadın da farklı sektörlerde istihdam etmek üzere getirilmiştir. Castles ve Kosack'ın 1973 tarihli çalışmasının verdiği bilgilere göre örneğin başta eski sömürgeleri olan Mağrip ülkelerinden, İspanya'dan ve İtalya'dan göç alan Fransa'da 1968'de 1 milyon göçmen işçinin yüzde 20'si kadındır. Erkek göçmen işçiler öncelikle inşaatta, kadın işçiler ev hizmetlerindedir. Kadınlar için ikinci sırada kişisel hizmetler, erkekler için tarım ve

üçüncü sırada her iki cinsiyet için imalat sanayiinin bazı alt dalları gelmektedir. İsviçre’de 1968’de toplam 650 bin göçmen işçi vardır ve bunun yüzde 31’i kadındır. Göçmenlerin (İtalyanlar, İspanyollar, Almanlar, Avusturyalılar vd.) istihdam yapısı Fransa’dakine benzer olup, yabancı erkek işçiler öncelikle inşaat ve imalatta, kadınlar otel ve yiyecek-içecek işlerinde, konfeksiyonda ve ev hizmetlerindedir. İngiltere’de göçmen grupları geldikleri ülkeler ve eğitim düzeyleri itibariyle büyük farklılıklar gösterdiği için istihdam durumları oldukça karmaşık olsa da, mesleklere göre ayrıştırıldığında, göçmenlerin genelde vasıfsız ve görece düşük statülü ve ücretli işlerde olduğu görülmektedir. Göçmen kadınlar ağırlıklı hizmetlerdedir, bunu giyim ve ayakkabı imalatı izlemektedir (1973:26-27, 63-79). Almanya’da ağırlıklı Türkiye ve eski Yugoslavya’dan gelen ve 1969’da toplam sayıları 1.4 milyonu bulan göçmen işçinin yüzde 41’i kadındır. Göçmen işçiler arasında kadın işçilerin oranı diğer göç alan Avrupa ülkelerinden daha yüksektir. Bu durum 1960’ların sonu ve 1970’lerin başında imalat sanayiinin belli işkolları: tekstil ve giyim, metal ve makine üretimi, elektroteknik için öncelikle kadın işçilerin talep edilmesine bağlıdır. Göçmen işçiler yerli işgücünün çalışma koşulları zor ya da ücretleri düşük olduğu için terk ettiği işkollarında yoğunlaşmıştır (Phizacklea, 1983:102-103).

Batı Avrupa ülkelerine emek göçünün ilk dönemlerinde göçmen kadın işçiler uzun süre görmezden gelinmiştir. Göçmen kadın işçileri görmezden gelen ve sadece aile birleşmesi kapsamında gelen kadınlara odaklanan literatür göçmen kadınları üretken olmayan, cahil, izole, kocasına veya ailesine bağımlı çok çocuk sahibi eşler, anneler olarak sunan kalıp yargılara dayanmaktadır. Anaakım sosyal bilim araştırmalarında emek göçünün öznesi esas olarak erkeklerdir, kadınların daha çok erkeklerin kararlarına uyan, onu geriden izleyen aile bireyleri olarak göç hareketlerine katıldığı varsayılmaktadır. Her ne kadar feminist sosyal bilimcilerin cinsiyet körü yaklaşımları yıkmak ve kadınların toplumsal olay ve hareketlerdeki aktif özne konumunu açığa çıkarmak için yaptıkları çalışmalar giderek yaygınlaşsa da, hala bu dengesizliğin ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Kaldı ki, feminist söylem içinde uzun süre egemen olan etnosentrik bakış açısı da göçmen kadınların gerçekliğinin tam olarak kavranmasına ve yansıtılmasına imkan tanımamıştır. Kimi araştırmalarda ortaya çıkan ve genelleştirilen kuşku bulguların eleştirel bir perspektiften ele alınarak kısmen zayıflatılması sonraki yıllarda büyük ölçüde göç deneyimini bizzat yaşayan feminist sosyal bilimcilerin araştırmalarıyla mümkün olmuştur (Toksöz, 2021:28-32).

Kadınların göç alan ülkenin işgücü piyasasındaki konumlarını geldikleri ve buldukları ülkelerin ekonomik, siyasal ve sosyal/kültürel yapıları, bir diğer deyişle kapitalist ve patriarkal toplum yapıları belirlemektedir. Göçmen kadınların işgücüne katılımları önündeki engeller, katıldıkları zaman esas itibariyle işçi sınıfının bir alt tabakası olmaları veya işsizler ordusuna katılmaları ve cinsiyet ve etnisite temelinde yaşadıkları ayrımcılıklar kapitalizmin, patriarkanın ve ırkçılığın karşılıklı etkileşimi altında cereyan etmektedir. Göçmen kadın işçilerin işgücü piyasasındaki durumlarına daha yakından bakarak, 1) işçi sınıfının bir bileşeni olarak onları yerli

işçilerle kıyaslamak, ii) yerli kadın işçilerle göçmen kadın işçilerin toplumsal cinsiyet temelinde ortaklaşan ve farklılaşan özelliklerini görmek ve etnisitenin farklılıklardaki rolünü anlamak, iii) göçmen kadınlar ve erkekler arasında toplumsal cinsiyet temelinde ortaya çıkan farkları görmek mümkün olur. Ücretler üzerine yapılan araştırmalar gerek İngiltere gerek Almanya’da yerli ve göçmen tüm kadın işçilerin ücretlerinin erkek işçilerinkinden daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan aynı fabrikada çalışsalar da, yerli ve göçmen kadınlar arasında bir tabakalaşma vardır ve kendini iş ve ücret koşulları farklılaşan değişik bölümlerde; göçmenlerin özellikle çalışma şartlarının daha ağır olduğu bölümlerde istihdam edilmeleriyle göstermektedir (Phizacklea, 1983:110; Toksöz, 1991:46-47).

Göçmen kadın işçilerin sınıf içindeki yeri nedir, bu yeni bir katmanlaşma mıdır diye soran Phizacklea göçmen kadınların ekonomik faaliyet oranlarına ve mesleki dağılımlarına bakmış ve ‘kadın işleri’ sektörlerinde kol emeğine dayalı işlerde yoğunlaşmalarının, işgücü piyasasındaki katmanlaşmada yeni bir hiyerarşiye işaret ettiğine dikkat çekmişti. Politik-yasal alandaki ve ideolojik alandaki ikincil konumlarıyla birlikte işçi sınıfı içindeki yerleri göçmen erkeklerinkinden ve yerli kadın ve erkeklerinkinden farklıydı, böylece göçmen kadınlar sınıfın içinde cinsiyet ve ırk temelinde kategorize olmuş bir fraksiyonu oluşturuyorlardı. Ücretli çalışmanın kadınları özgürleştirici büyük potansiyeli yoktu ama ücretli çalışma yoluyla yoğunlaşan baskı ve sömürüye ilişkin farkındalığın artması özgürleştirici potansiyel barındırıyordu. Nitekim 1970’li yıllarda göçmen kadın işçilerin ücretlerini artırmak için yaptığı çeşitli grev ve direnişler buna örnek sunuyordu(1983:112).Almanya’daki örneklerinde görüldüğü üzere karar mekanizmalarında ağırlıkla yerli vasıflı erkek işçilerin bulunduğu sendikalar göçmen kadın işçilerin hak arama eylemlerini çoğu kez desteklemediği için başarısızlıkla sonuçlansa da, desteklediği durumlarda kadınların başarıyla sonuçlanan, taleplerinin karşılandığı eylemler vardı. 1970’li ve 80’li yıllarda vasıfsız göçmen işgücünün çıkarlarını da savunan sol eğilimli muhalif işçilerin temsilci olarak seçildikleri işletmelerde bu tür desteğin örnekleri görülmüştü. Bunlardan biri, Neuss’daki Pierburg karbüratör fabrikasıydı. Fabrikada 1972’de seçilen solcu işçi temsilcileri işçi temsilciliğinin de yarısının göçmen olmasına ve her milliyetin birer kişiyle temsil edilmesine özen göstermişlerdi. İşletmede her dilde bildiriler dağıtılmış ve işletme toplantıları tüm dillerde yapılmıştı. İşçi temsilciliği sadece işyerindeki sorunlarla değil, göçmen işçilerin konut ve çalışma, oturma izinleriyle ilgili konularla da ilgilenmişti. 1973 yazında fabrikanın halen çalışmakta olan göçmen kadın işçileri çıkartıp yerine daha düşük ücretli işçilerin alınacağı haberinin duyulmasıyla göçmen kadın işçiler iş bırakmış, bir hafta süren grevde grevci kadın işçiler çalışanları ziyaret ederek birer gül vermiş ve bunun da etkisiyle çok sayıda Alman kadın ve erkek işçi grevcilerle dayanışma göstermişti. Pierburg’da örgütlü IG Metall sendikası da grevi resmen destekleyemese de, dayanışmasını açıklamıştı. Grevin sonucunda işçiler yerlerini korumuş, en düşük ücret grubu kaldırılmış ve tüm ücret gruplarına zam yapılmıştı (Braeg, 2012).

Ekonomik Kriz, Sosyodemografik Dönüşüm, Yeniden Üretim Krizi ve Göçün Kadınlaşması

1970'lerdeki ekonomik kriz, gelişmiş kapitalist ülkelerde sendikaların toplu pazarlık güçlerine bağlı olarak artan ücretlerin ve düşen kar hadlerinin sonucunda Fordist üretim ve birikim rejiminin krizi olarak ortaya çıkmıştır (Lipietz, 1985). Krizden çıkış için yeni bir sermaye birikim rejimi ve uluslararası iş bölümü gündeme gelmiş ve neoliberal küreselleşmenin temelleri atılmıştır. Çok uluslu şirketler üretim sürecini kendi içinde bölerek sermaye yoğun teknolojilere ve otomasyona dayalı üretimi gelişmiş ülkelerde bırakıp, emek yoğun ve çevre açısından zararlı üretim birimlerini işgücü maliyeti düşük olan kimi gelişmekte olan ülkelere aktarmıştır (Coffey, 1996; UN, 1999; ILO, 2002; Kiely, 2008). Kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla çevre ekonomilerde tekelci sermayenin egemenliğinde kurulan ihracat bölgeleri, küresel üretim coğrafyasını büyük ölçüde dönüştürmüş ve dünya endüstriyel istihdamının büyük kısmı çevre ülkelerde konuşlanmıştır (Foster vd., 2011, aktaran Delgado Wise, 2022). Yeni uluslararası iş bölümünün özelliği, çevre ülkelerde kurulan montaj fabrikalarının ithal girdilerle ve vergi muafiyet rejimleriyle çalışması, ihraç edilen imalat mallarının özünde üretim sürecine dahil edilen emek gücünün olmasıdır. Dolayısıyla, üretilmiş ürünlerin ihracatı aslında işgücünün dolaylı veya bedensiz ihracatı olarak da tanımlanmaktadır (Delgado Wise, 2022).

Yeni uluslararası iş bölümüne bağlı olarak imalat üretimi çevre ülkelere aktarılınca Batı Avrupa ülkelerinin sına işgücü talebi düşmüş, dolayısıyla göçmen işçi alımı tümüyle durdurulmuştur. 1980'li yıllar emek göçüne ilişkin yasal giriş kapılarının kapatılmasıyla düzensiz göç hareketlerinin ve sığınmacı akımlarının artış gösterdiği yıllar olmuştur (Castles ve Miller, 1998:29). İşçi alımı durdurulup, ülkede yaşayan işçiler eşleri ve çocuklarını yanlarına almaya başlayınca göçün başlıca yasal kanalı aile birleşimi olmuş, çeşitli kısıtlamalara tabi tutulsa da, özellikle evlilik yoluyla çok sayıda kadın köken ülkelerden Avrupa ülkelerine gelmiştir (Kofman, 1999:278-280). Bu süreçte işgücü piyasaları da yeniden yapılandırılmış, hem merkez hem çevre ülkelerde neoliberal politikalar çerçevesinde kuralsızlaştırılmış ve emeği koruyucu düzenlemeler gevşetilmiştir. Böylece tam zamanlı, güvenceli, sendikali işgücünün yerini giderek istihdamı geçici ve güvencesiz olan veya kısmi zamanlı çalışan bir işgücü almış, vasıfsız yerli işgücünün bir kesiminin yanı sıra göçmenler, özellikle düzensiz yollardan gelenler sosyal korumadan yoksun enformel istihdam biçimleriyle işgücü piyasasına dahil olmaya başlamıştır. Sosyal korumadan yoksun olarak eğreti istihdam biçimlerinde çalışanlar 'prekarya' olarak adlandırılırken, prekaryanın önde gelen bileşeni, düzensiz göçmen işçiler, özellikle kayıtsız göçmen kadın işçilerdir (Standing, 2011:90; Castles vd., 2012; Trimikliniotis ve Fulas-Sourroulla, 2013; Castles vd., 2014:111).

Ekonomik krizden çıkış için kapitalist üretim sürecinin yeniden yapılandırıldığı bu dönem aynı zamanda yeniden üretim sürecinin de krize girdiği bir dönemdir. Macintosh (1981:11) yeniden üretim faaliyetlerini kadınların çocuklar

doğurup, onlara bakıp büyüterek, sosyalleşmelerini sağlayarak, yetişkin bireylerin bakımını üstlenerek, toplumun bir sonraki kuşağı itibariyle devamını sağlayan faaliyetler olarak tanımlar. Aile ve akrabalık ilişkileri içinde düzenlenen cinsiyete dayalı iş bölümü, kadınların erkeklere tabiiyetinin temelini oluşturur. Bu tabiiyetin ifadesi olan patriarka ile kapitalizm arasındaki ilişkiye odaklanan feminist sosyal bilimcilere göre evdeki karşılıksız çalışma kapitalistlerin ücretleri düşük tutmasına imkan sağlarken, kadınların hane içindeki yaşlı ve hastaların bakımını üstlenmesi de, sosyal devletin bu alana yapması gereken refah harcamalarını kısıtlamasını mümkün kılar. Kadınların ev ve bakım işlerini karşılıksız emek harcayarak üstlenmesinden sermaye, devlet ve hanedeki erkekler yarar sağlar (Walby, 1986:16-20; Hartmann, 1992:136; Antonopoulos ve Hirnway, 2010:8-9).

Yeniden üretim tartışmalarında giderek öne çıkan boyut, bakım faaliyetleri ve bakım emeği olmuştur. Bakım emeği yüz yüze yapılan, kişisel dikkat gerektiren ve çoğunlukla kendi ihtiyaçlarını dile getiremeyen küçük çocuklar, hastalar veya yaşlılar gibi kişilere yönelik çalışmayı, kendisine bakamayacak durumda olanların fiziki ve duygusal iyilik halinin sağlanmasına yönelik faaliyetleri tanımlamakla (Badgett ve Folbre, 1999:312) birlikte kendine bakabilme yeterliliğine sahip bireylerin/eşlerin bakımını da içermektedir (Folbre, 2006). Toplumsal cinsiyet ekseninde bakımı kimlerin sunduğu ve kimlerin yararlandığı tartışmaları, ücretli bakım emeğinin sınıfsal boyutunun, tarihsel olarak işçi sınıfından kadınların üst gelir gruplarındaki hanelerde hizmetçi, bakıcı olarak çalışmalarının yanı sıra bakımın küreselleşmesi bağlamında göçmen kadın emeğini, Küresel Güneyden Küresel Kuzeye bakım emeğinin göçünü de öne çıkartmıştır (Kofman ve Raghuram, 2015:56).

1980'lerden itibaren egemenliğini küresel düzeyde kuran neoliberal kapitalizm yeniden üretim krizinin gerisindeki temel nedendir. Konuya Marksist perspektiften bakan Fraser'e göre (2016) kapitalizmde sermaye birikiminin sürekliliği için sosyal yeniden üretim, ekonomik üretimin bir koşuludur ama aynı zamanda sermaye birikimi bunun temellerini sarsar. Yeniden üretimi sosyal yeniden üretim olarak daha geniş tanımlar ve çocukların dünyaya getirilmesi, yetiştirilmesi, diğer aile üyeleri ve arkadaşların bakımının yanı sıra hane ve daha geniş toplulukların sürdürülmesine ve ilişkilerin korunmasına yönelik faaliyetlerin tümünü kapsadığını belirtir. Kapitalist toplumun her zaman kriz potansiyeli taşıdığını söyler ve güncel tartışma olan "bakım krizi"ni kapitalizmin ekonomik, politik ve ekolojik kriziyle bağlantılı ele almak gerektiğini belirtir. Günümüzün finansallaşmış küresel kapitalizmde kadınların yaygın biçimde ücretli işgücüne çekilmesiyle, bakımı kimin sunacağı sorusu önem kazanmıştır. Fordist üretim döneminin refah devleti çerçevesinde bakım için ayrılan kamusal kaynakların sermayeye aktarılması ve hizmetlerin parası olanın karşılayabileceği şekilde piyasalaştırılmasıyla sosyal yeniden üretim krizi belirginleşmiştir.

Refah devleti modelleri üzerine çalışan Esping-Andersen isefeminist sosyal bilimlerden gelen eleştirilerden sonra kaleme aldığı "The Incomplete Revolution"

(2011) başlıklı kitabında toplumların geçirdiği büyük dönüşümle artık erkeğin aileyi geçindirdiği sanayi toplumundan atipik ailelerin egemen olduğu hizmet toplumuna geçişte cereyan eden devrimci bir alt üst oluşa, yani kadınların değişen statüsüne odaklanmaktadır. Henüz sonuçlanmamış bu devrim sürecinin büyük dengesizliklerle ilişkili olduğunu, bunun özellikle istenenden daha az çocuk sahibi olunması, bu çocukların niteliği için çok az yatırım yapılması ve nüfusun yaşlanması alanlarında ortaya çıktığını söylemektedir. Aileler bu dengesizlikleri kendi başlarına çözemeyecekleri ve piyasaya da güvenilemeyeceği için toplumsal cinsiyet eşitliğini temel alan refah devletinin bakım alanında sorumluluk üstlenmesi gereğine dikkat çekmektedir.

Ancak geçmişte kamusal hizmetlerin gelişkin olduğu refah devletlerinde bile neoliberal politikalar çerçevesinde hizmetlerin özelleştirilmesi ve piyasadan temini eğilimi güç kazanmaktadır. Diğer yandan refah devletlerinin fazla gelişmediği, sosyal refah hizmetlerine ayrılan kaynakların kısıtlı olduğu ülkelerde, ör. Güney Avrupa ülkelerinde bakım işinin hala ailedeki kadınlar tarafından karşılanması beklenmektedir. Buna karşın bu ülkelerde kadınların istihdama artan katılımı çocuk bakımının yanı sıra yaşlı bakım ihtiyacını da artırmış, yeniden üretim krizinin tezahürü olan bakım açığını karşılamak için ev ve bakım işlerini kimlerin yapacağı, daha yakıcı bir sorun olarak yaşanmaya başlamıştır. Özellikle kamusal hizmetlerin ve desteklerin yetersiz, mevcut desteklerin daha çok nakit transferleri şeklinde olduğu ülkelerde ve işgücü piyasasının kurlsız ve esnek yapısına bağlı olarak kolay çözüm, genellikle ailelerin düzensiz yollardan temin ve finanse ettiği göçmen kadın işçiler olmuş ve sayıları hızla artmıştır (Simonazzi, 2008; Kofman vd., 2000:145-147; Campani, 1993).¹Dünya Sağlık Örgütü'nün konuya ilişkin bir yayınında göçmen bakım işçilerinin sunduğu hizmet özellikle yaşlıların, engellilerin veya kronik hastalıkları olanların kurumsal bakım ihtiyaçlarının hane içinde karşılanmasına imkan tanınmasıyla bir çok ülkede sağlık ve sosyal bakım sistemleri için görünmeyen bir sübvansiyon olarak tanımlanmıştır. Ancak bu sübvansiyonu sağlayan bakım işçilerinin kendileri genellikle sağlık hizmetlerine erişimden yoksun bulunmaktadır (WHO, 2017:6-9).²Başta sağlık olmak üzere diğer sosyal koruma araçlarından yoksunluk, ev hizmetlerinde yasal düzenlemelerin yokluğu, çalışma koşullarını sömürüye daha açık hale getirerek göçmen bakım işçisi kadınların neden prekaryanın asli bileşeni olduğuna ışık tutmaktadır.

¹ILO'nun 2016 tarihli çalışmasına göre dünyadaki tüm ev işçilerinin beşte biri göçmendir. Dörtte üçü kadın olan göçmen ev işçilerinin %80'i yüksek gelirli ülkelerde çalışmakta olup, tüm ev işçilerinin Arap ülkelerinde %83'ü, Kuzey Amerika'da %71'i ve Güney ve Batı Avrupa'da %55'i göçmendir.

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/briefingnote/wcms_490162.pdf

² OECD verilerine göre 2015'de evde uzun dönemli bakım hizmeti sunanlar içinde göçmenlerin oranı İspanya'da %67, Yunanistan'da %74, İtalya'da %89'dur. Yirmi iki Avrupa ülkesinin ortalaması %29'dur (OECD 2015: 123).

Sonuç itibarıyla üretimin küreselleşmesine yeniden üretimin küreselleşmesinin eşlik ettiği bu süreçte (Truong, 1996:47) ekonomik kriz imalat alanında işgücünün çevre ülkelerde istihdamı yoluyla çözülmeye çalışılırken, yeniden üretim krizinin çözümü çevre ülkelerden kadın işgücünün getirilmesi yoluyla bulunmuştur. “Küresel Kadın, Yeni Ekonomide Dadılar, Hizmetçiler ve Seks İşçileri” (2003) adlı ünlü kitaplarında Ehrenreich ve Hochschild yoksul ülkelere zengin ülkelere ev işçisi olarak çalışmak üzere giden milyonlarca kadının göç alan ülkedeki kadınların meslek sahibi olarak çalışma hayatına katılmalarına ve erkeklerin hane içinde daha fazla sorumluluk almaktan kurtulmalarına imkân sağladıklarının altını çizmektedir. Parrenas (2000) küresel düzeydeki bu yeni iş bölümünü yeniden üretici emeğin uluslararası iş bölümü veya bakım işinin uluslararası transferi olarak tanımlamıştır. Bu uluslararası iş bölümü eş zamanlı olarak küresel kapitalizm, göç veren ve göç alan ülkelerdeki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile biçimlenmekte olup, üretim alanlarındaki yeni uluslararası iş bölümüne eşlik etmektedir.

Bu yeni uluslararası iş bölümünün diğer yönü, göçmen kadınların geldikleri ülkelerde de yeniden üretim krizinin yaşanmasına yol açmasıdır. Çocuk sahibi göçmen kadınlar kendi çocuklarını başta büyükanneler, teyzeler veya babaların gözetimine bırakmakta, kimi durumlarda kendi ülkelerinde bakıcı tutmaktadır. Bu durum anneler ve geride kalan çocuklar açısından ağır duygusal sorunlar yaratırken, bu sorunlar görmezden gelinmekte, göç ekonomik baskılar nedeniyle alınan bir karar olarak değil kadınların ‘kişisel tercihi’ olarak değerlendirilmektedir. Anneler çocuklarının geleceği için göç ederken, çocuklar annenin eksikliğini hissederek büyümekte, Kuzeyin bakım ihtiyaçları Güneydeki aile bağlarının çözülmesi pahasına karşılanmaktadır (Hochschild, 2003: 26-27; Isaksen vd., 2008; WHO, 2017).

Bilişsel Kapitalizm Döneminde Beyin Göçü ve Kadınlar

2000’li yıllardan bu yana neoliberal küresel ekonominin tanımlanması için yaygın kullanılmaya başlanan kavram bilgi ekonomisidir. Kapitalist üretim sürecinde teknik bilgi ve mühendislik faaliyetleri her zaman önem taşımakla birlikte 1980’lerden sonra bilgisayar kullanımı ve ağ bağlantıları ile bilginin yayılması küresel iş birliklerini kolaylaştırmış, bilginin önemine yapılan vurgu artmıştır. OECD 1996’da bilgi temelli ekonomileri bilgi ve enformasyonun üretimi, dağıtımı ve kullanımına dayanan ekonomiler olarak tanımlamıştır. Bununla bağlantılı kullanılan iki kavramdan ilki bilgiye yatırım olup, var olan bilginin geliştirilmesi veya yeni bilginin edinilmesi için AR-GE, yüksek öğretim ve yazılıma yapılan harcamaları kapsamaktadır. İkincisi, bilgi temelli sanayilerdir ve temel özellikleri inovasyona yüksek düzeyde yatırım yapılması, edinilen teknolojinin etkin kullanımı ve yüksek eğitimli işgücüdür. OECD bunları ölçmek ve istatistik veriler elde etmek için çeşitli

göstergeler geliştirmiştir (Godin, 2006:21). Bir gösterge olarak yüksek eğitilmiş işgücünün sanayi, üniversite ve araştırma alanlarındaki hareketliliğine yapılan vurgunun kuşkusuz beyin göçü açısından da önemli sonuçları vardır. Nitekim bilginin yaratılması ve yayılması bağlamında bilim, teknoloji ve inovasyon göstergeleri arasında yüksek vasıflıların, bilim insanlarının ve öğrencilerin uluslararası hareketliliği yer almaktadır (OECD STI Scoreboard).³ OECD'nin yanı sıra Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da benimsenen bilgi ekonomisi kavramına göre ekonomik büyümenin motoru bilgidir, bilgi ekonomisinin temel direkleri arasında eğitime uzun dönemli yatırım yapılması da vardır. Teknik ortaöğretim, mühendislik ve ilgili bilimsel alanlarda yüksek öğretim ve üniversitelerde yürütülen AR-GE faaliyetleri teknolojik inovasyon açısından gereklidir. Bilgiye dayanan etkin üretim tekniklerinin kullanılmasıyla dünya ekonomisi daha rekabetçi hale gelmiştir ve gelişmekte olan ülkelerin hedefi, inovasyon ve yüksek katma değerli ürünlere dayanan kendi küresel ürün zincirlerini yaratmak olmalıdır (Chen ve Dahlman, 2006).

Günümüzde kapitalizmin içinde bulunduğu aşamayı tanımlamak için Marksist çevrelerde önerilen kavram bilişsel kapitalizmdir, buna göre de büyüme rejimini karakterize eden, büyümenin bilgiye dayanmasıdır. Vercellone'ye göre (2007) i) 'kapitalizm' kavramı kapitalist üretim tarzının yapısal değişimindeki değişimin devamlılık gösteren ögesine, ii)'bilişsel' terimi yeni kapitalizmin değer yaratımında emeğin yeni doğasına dikkat çekmektedir. Kapitalizmin günümüzdeki dönüşümünün anlamı bilgiye dayalı bir ekonominin kurulması değil, sermaye birikiminin kurallarına göre işleyen bilgi temelli bir ekonominin kurulmasıdır. Bir diğer ifadeyle bilişsel kapitalizm emeğin bilişsel boyutunun değer yaratımında belirleyici ilke haline geldiği "tarihsel birikim sistemi" olarak tanımlanabilir. Bilişsel kapitalizm, bilgi ekonomisinden farklı olarak bilginin yaratımında ve yaygınlaşmasında vurguyu bilişim teknolojilerinin gelişmesine değil, bilginin yaygınlaşması ve kitleselleşmesine yapmaktadır. Buna göre bilgi üretimi elit AR-GE işçilerinin bilimsel çalışmalarının ve bilgi endüstrilerinin bir ayrıcalığı olarak görülemez, bunun gerisinde Fordist üretim döneminin refah devletlerinde sağlanan kolektif hizmetlerin, özellikle eğitim hizmetlerinin büyük payı vardır. Savaş sonrası gelen kuşakların kendini gerçekleştirme ve sosyal hareketlilik aracı olarak bilgiye erişimin demokratikleştirilmesine dair sosyal talepleri, ortalama öğretim düzeyinin artmasında etkilidir (Lucarelli ve Vercellone 2013).

Kapitalizmin bu yeni birikim sisteminde uluslararası düzeyde kolektifleştirilmiş bir işleyiş söz konusudur, ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkeler başı çekse de, dünyanın kimi çevre ülkelerinde öne çıkan teknoloji merkezleri de bu sürecin aktörleridir. ABD'deki Silikon Vadisi örneğiyle ün kazanan inovasyon merkezlerinde, açık inovasyon adı altında birbirine denkler arası paylaşım ekonomisi, müşterekler ekonomisi ve kitle kaynak kullanımı ekonomisi

³<https://www.oecd.org/sti/scoreboard.htm>

gibi çeşitli uygulamalar vardır. Böylece AR-GE faaliyetleri çok uluslu şirketlerin ilgili departmanlarının kapalı kapıları arkasında değil, dışsal katılıma açık, yaygın coğrafi dağılıma sahip bilgi yoğun faaliyetler şeklinde cereyan etmektedir (Delgado Wise, 2022: 256-257). İnovasyon sistemlerinin etkin olduğu zihinsel üretim alanlarının merkez ülkelerin yanı sıra yükselen ekonomilere sahip kimi çevre ülkelerde kurulmasının çeşitli örnekleri vardır.⁴ Yukarıda belirtildiği üzere tüm ülkelerde kamusal eğitim hizmetlerine bağlı olarak genel eğitim düzeyinin yükselmesi, yeni yapıyı mümkün kılmıştır.

Bunu mümkün kılan bir diğer gelişme, neoliberalizm döneminde üniversitelerin kazandığı yeni fonksiyonlardır. 1990'ların ikinci yarısında çıkan OECD raporlarına göre kamusal araştırma merkezleri ve yüksek öğretim kurumları bilgi ekonomisinin anahtar bileşenleri olmakla birlikte bu kurumların geleneksel bilgi üretimi ve bilim insanı yetiştirme fonksiyonlarının, sanayi ile işbirliğindeki yeni rolleri çerçevesinde dönüşmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak üzere hükümetler yüksek öğrenim reformları ile üniversitelerin piyasaya yönelmesi ve bilginin sermayeye dönüşmesi için daha fazla girişim becerilerine sahip olmalarını desteklemekte, geçmişteki özerkliklerini kaybeden üniversiteler bilişsel kapitalizmin gereklerine uyum sağlamaya, sanayi ve iş dünyası tarafından fonlanan araştırmalar ile yeni yatırım ortaklıkları kurmaya teşvik edilmektedir. Bilginin sermaye haline gelmesiyle çıktıyı artıracak ve belirlenen hedeflere ulaşılmasını sağlayacak performans önlemleri alınmakta, bu önlemlerin içinde öğretimin uluslararasılaşması, parlak yüksek vasıflı göçmenlerin öğrenci ve araştırmacı olarak kazanılması da bulunmaktadır (Olssen ve Peters, 2005).

OECD, küreselleşmenin temel veçhelerinden birini, farklı ülkelerden kurumların iş birliğiyle AR-GE faaliyetlerinin uluslararasılaşması ve bilim ve teknoloji alanındaki insan kaynaklarının hareketliliği olarak tanımlamaktadır. Yüksek vasıflılar için işgücü piyasasının uluslararasılaşması artarken, başta ABD, Kanada, Avustralya ve Fransa olmak üzere OECD ülkelerinin büyük kısmı yüksek vasıflı göçünden net yarar sağlamaktadır. Yüksek vasıflı göçmenleri çekmenin en etkin araçlarından biri yüksek öğretim iken, diğeri öğretimlerini tamamlayanlardan ihtiyaç duyulanların kalmalarının teşvik edilmesidir. Bunun için ekonomik teşviklerden ülkeye girişleri teşvik etmeye, göçmen odaklı yardımlardan, yabancı vasıfların tanınması için prosedürlere, sosyal ve kültürel destek ve yurtdışında araştırma için desteğe kadar uzanan çeşitli önlemler alınmaktadır. (OECD,

---

⁴Bunun bir örneği Hindistan'daki Bengaluru kentidir. Bilişim sektöründe, finansal hizmetler ve danışmanlıkta başı çeken kent hem ülke içinden yüksek vasıflı göçü almakta hem de yurtdışından ciddi bir yatırım çekmektedir. "Bengaluru'da çoğunlukla yüksek eğitimli, yüksek vasıflı 1,6 milyon kişi kamu ve özel sektörde, bilişim sektöründe, finansal hizmetler ve danışmanlıkta çalışıyor. Buradaki 25.000 bilişim şirketinin ve 7.500 yeni girişimin, son 10 yılda yaklaşık 40-45 milyar dolarlık risk sermayesi çektiği ve toplamda 45 milyar dolarlık ihracat yaptığı bildiriliyor." <https://innovationsoftheworld.com/innovation-is-in-bengalurus-dna/>

2008). Aynı şekilde öğrencilerin uluslararası hareketliliğinin sağladığı yararlar nedeniyle 1995'ten bu yana yabancı öğrencilerin sayısı hızla artmıştır. Eğitimlerini ABD, Kanada, Avustralya, İngiltere ve kimi AB ülkelerinde tamamlayanlara öğretimleri sonrası sağlanan teşvikler arasında ülkede kalarak iş aramaları, öğrenci vizelerini daimi oturma iznine dönüştürmeleri ve sonrasında vatandaşlığı kazanmalarına kadar varan kolaylıklar sayılabilir (Rizvi, 2005; Toksöz 2006:226-227; Elveren ve Toksöz 2018).⁵ Doktora programları düzeyinde uluslararası öğrencilerin ilgi duydukları alanlar öncelikle fen bilimleri, matematik ve istatistik ile bilişim ve iletişim teknolojileri alanlarıdır. 2015'te ABD'de bu alanlardaki doktora programlarında eğitim gören yerli öğrenciler tüm yerli öğrencilerinin dörtte biri iken, doktora programlarındaki yabancı öğrencilerin %70'i bu alanlarda eğitim görmektedir (OECD, 2017:126). Ülkeler arasında ABD özellikle 1990'lardan bu yana ısrarlı bir dışarıdan yetenek çekme çabası içinde, son derece seçici bir göçmenlik politikasıyla başı çekmektedir. Yurtdışından kalifiye ve yüksek vasıflı işgücünün katılımı, ABD'de doğan ve hızı nispeten daha yavaş artan bilim insanlarının ve teknoloji uzmanlarının kritik kitlesini tamamlama eğilimindedir. Bu sadece bir tamamlayıcılık ilişkisi değil, yurt dışından gelen işgücünün yenilikçilik kapasitesine artan bir bağımlılık ilişkisidir. Gelişmiş ülkelerin bilimsel ve teknolojik liderlik yarışında birbirleriyle rekabette yüksek vasıflı işgücünü kendilerine çekmek için uyguladığı teşvikler ve bunun sonucunda vasıflı göçmen işgücüne artan bağımlılık, Delgado Wise'a göre bir paradoksa yol açmaktadır: üretici güçlerin gelişimi için bir motor olarak inovasyonun, Küresel Güney'den bilim insanlarının ve teknoloji uzmanlarının Küresel Kuzey'in hizmetinde çalışmasıyla mümkün olması (2022: 259-62).

Avrupa Birliği de ABD'nin izinden giderek yüksek vasıflı işgücünü çekmeye çalışmaktadır. Avrupa Komisyonu tarafından 2009'da kabul edilen Mavi Kart Direktifi sonrasında 25 üye ülke tarafından kabul edilen ve 2012'de uygulamaya konan Mavi Kart, üçüncü ülkelerden (AB dışı ülkeler) yüksek vasıflı işgücünü AB ülkelerine çekmeyi amaçlayan bir çalışma ve oturma izni programıdır. Almanya bu kapsamda en fazla vasıflı yabancıyı çeken ülke olup, Almanya'da özellikle ihtiyaç duyulan meslekler: tıp doktoru, hemşire, bilişim uzmanı, mühendis, matematikçi veya fen bilimci olup Mavi Kart uygulaması başladıktan sonra Almanya'da bir yüksek okul bitirenler, Almanya'da tanınan bir yabancı okul diploması olanlar ve somut bir işyeri teklifi alanlar bu uygulamadan yararlanmaya başlamıştır. Başlıca kaynak ülkeler uluslararası öğrenci sayılarıyla uyumlu biçimde Hindistan, Türkiye,

---

Öte yandan Hindistan yüksek öğretimde bilişim ve iletişim teknolojileri alanında en fazla öğrencinin eğitim gördüğü ülkedir. 2015'te Hindistan'da bu alanda eğitim görmüş 585 bin mezun varken, bu sayı ABD'dekinin beş katıdır (OECD 2017:102).

⁵2016-2018 arasında OECD ülkelerinde yüksek öğretim vizesine sahip olup, 2019'da eğitimlerini tamamlayanların yaklaşık %30'unun sonrasında farklı bir oturma izni ile ülkede kalmaya devam ettiği hesaplanmaktadır. Bu oran Fransa ve Almanya'da %40-50 aralığındadır (OECD, 2022: 184).

Çin, Rusya Federasyonu ve İran'dır.2021'de Mavi Kart sahibi olanların sayısı 70 bine yaklaşmıştır, bunların %28'i kadındır. ⁶

Yıllar içinde artış eğilimi göstermekle birlikte kadınların oranının düşük olmasında istihdamın toplumsal cinsiyet temelinde şekillenen yapısına bağlı bazı faktörlerin rolü vardır: önceliğin bilişim, fen bilimleri ve mühendislik gibi erkek ağırlıklı sektörler verilmesi,⁷ bu sektörlerdeki erkek egemen kültüre bağlı olarak kadınların uzmanlıklarından kuşku duyulan 'öteki' olarak kategorileştirilmesi, kadınların daha çok ofis işleri, müşteri hizmetleri gibi yükselme imkanı kısıtlı alanlarda görevlendirilmesi, kadınlar ve erkekler arasındaki sistematik ücret açığı ve kadınların bakım sorumluluklarına bağlı olarak kariyerlerine ara vermek durumunda kalmaları. Bu faktörler göçmen kadınlar söz konusu olduğunda mesleki performanslarına ilişkin etnisite temelli kalıp yargılarla birlikte daha fazla güçlük yaratmaktadır (Grigoleit-Richter 2017; Raghuram ve Sondni, 2019).

Bilgi ekonomileri genelde toplumsal cinsiyet açısından nötr olarak kavramsallaştırılsa da, feminist sosyal bilimciler bilgi ekonomisinin toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri açısından etkisini tartışmaktadır. Yüksek öğretimde kadınların genel olarak sosyal ve idari bilimler ile sağlık alanlarında öğretim görmeleri, fen bilimleri ve mühendislik alanlarında daha az kadın öğrenci olması, bu alanlardaki yüksek vasıflılar arasında daha düşük oranda yer almalarına, görece daha düşük ücretli sektörlerde yoğunlaşmalarına yol açmaktadır. Avrupa ülkelerinin göç politikalarını bilgi ekonomisinin ihtiyaçları bağlamında belirleyerek bilişim ve iletişim sektöründe çalışanlara öncelik vermesi, göçün toplumsal cinsiyet boyutunu da etkilemektedir (Kofman, 2000, 2007). Finans veya bilişim-iletişim sektörlerinde çalışan bireyler, yüksek ücretler kazanabilir ve uzun yıllar çalışabilirken, refah ve yeniden üretim alanında çalışan profesyoneller daha düşük ücret kazanmakta, hareketlilikleri daha kısıtlı olmaktadır. Eğitim, sağlık, sosyal hizmet gibi kadın emeğine dayanan yeniden üretim sektörlerinin üretkenliğe ve ekonominin büyümesine katkısı olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca refah hizmetleri genelde ulusal meslek kuruluşları tarafından ağır biçimde düzenlenmiştir ve eğitim göreceklere sayısını belirleyerek mesleğe girecekleri kısmen kontrol etmektedirler. Böylece farklı insan sermayelerine sahip olanlar arasında yararlı ve yararsız vasıf sahibi olanlar diye sınırlar keskinleşmekte, bu ayrışma büyük ölçüde toplumsal cinsiyet temelinde yaşanmaktadır. Özellikle aile birleşimi kapsamında gelen yüksek eğitilmiş göçmen kadınlar işgücü piyasasına girdiklerine vasıf kaybına uğramakta ve daha düşük vasıflı işlerde çalışmaktadır (Christou ve Kofman, 2022:43-47).

Bir önceki bölümde ele alındığı üzere Avrupa ülkelerinde çalışma çağındaki nüfusun giderek küçülmesi, nüfusun yaşlanması gibi sosyodemografik faktörlerin sonucunda sadece hane içindeki bakım hizmetlerinde değil, sağlık sektöründe de

⁶<https://www.bamf.de/EN/Themen/Statistik/BlaueKarteEU/blauekarteeu-node.html>

⁷OECD ülkelerinde fen bilimleri, mühendislik ile bilişim ve iletişim alanlarından mezun olanlar içinde kadınların oranı 2015'de ülkeler arasında farklılıklar olmakla birlikte ortalamada %31'dir (OECD, 2017:102).

başta hemşireler ve doktorlar olmak üzere sağlık elemanlarına talep artmaktadır. Sağlık alanına ayrılan kaynakların yüksek maliyetli bulunması ve bunun çalışma koşullarına olumsuz yansımalarının sonucu, tıp ve hemşirelik alanından mezun sayılarının azalmasıdır. Sektöre yeterli harcama yapılmaması sonucu ortaya çıkan ciddi işgücü açığının daha düşük maliyetle özellikle Doğu Avrupa ve Batı Balkanlardaki ülkelerden karşılanması sürecinde göç edenler arasında kadınların yüksek oranda olduğu gözlenmektedir. Kamusal kaynakları kullanarak bu kişileri eğiten köken ülkeler ise sağlık personelinin kaybından ötürü sıkıntıya düşmektedir (WBG, 2019). Avrupa'da özellikle Birleşik Krallık en fazla göçmen hemşire alan ülke olup, eski sömürgeleri olan Filipinler, Hindistan ve Vietnam gibi ülkelerden eleman temin etmekte ve göç veren ülkeler hemşire ihracına ilişkin stratejiler geliştirmektedir (Christou ve Kofman, 2022:48).

Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerini kullanarak yapılan projeksiyonlarda 2030'a kadar sağlık personeline olan küresel talebin 80 milyon kişiyi bulması beklenirken, arzın 65 milyon kişide kalacağı hesaplanmaktadır. Sağlık personeline olan talep ekonomik büyüme, nüfus yapısında değişim ve yaşlanmaya bağlı olarak en fazla üst-orta gelir düzeyindeki ülkelerde olacak ve bu durum sağlık personeline yönelik rekabeti artıracaktır.⁸ Halen AB'nde seçilmiş ülkelerde sağlık çalışanları arasında göçmenlerin payı Almanya'da %5.5'den, Birleşik Krallıkta %9'a kadar değişiklik göstermektedir. Dikkat çekici olan, göçmen sağlık personeli içinde kadınların ağırlıklı payıdır. Buna göre doktorlar ve diğer sağlık profesyonelleri arasında kadınların oranı Almanya'da %72.3, İtalya'da % 64.4 ve Birleşik Krallıkta %57.9'dur. Hemşirelerin içinde kadınların oranı ülkelere göre %83-90 arasında değişmektedir. Kuşkusuz hemşireliğin geçmişten bu yana bir kadın mesleği olarak görülmesinin bu oranların yüksekliğinde bir payı vardır. Ancak doktorlar ve diğer sağlık profesyonelleri (dişçiler ve eczacılar) arasında bu kadar yüksek olması sağlık işgücününün feminizasyonuna işaret etmektedir. Genelde göçmen sağlık personelinin yerli işgücüne kıyasla daha fazla geçici sözleşmeyle ve vardiyalı çalıştığı görülmektedir (Villosio,2015:14-16).

20. yüzyılın sonlarından itibaren kadınların eğitim-öğretim düzeylerinin artması, STEM alanlarında öğretim görenlerin oranlarının yükselmesi ve daha hareketli hale gelmeleriyle bağlantılı olarak toplam vasıflı göçmenler arasında kadınların oranı artmaktadır (Dumont vd., 2007; Docquier vd., 2007; Docquier vd., 2012).⁹ Kadınlar açısından köken ülkelerdeki eğitim, işgücüne katılım ve gelir düzeylerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, vasıflı kadınların göç kararı almalarında önemli birer itici faktör olarak ortaya çıkmaktadır (Raghuram, 2009;

⁸2013'de Avrupa'da 14.2 milyon olarak hesaplanan sağlık işgücü talebinin 2030'da 18.2 milyona çıkması beklenmektedir (WHO 2016:45).

⁹OECD ülkelerinde fen bilimleri, mühendislik ile bilişim ve iletişim alanlarından mezun olanlar içinde kadınların oranı 2015'de ortalama %31'ken, bu alanlarda çok fazla mezun veren Hindistan'da %42 ile daha yüksektir. Türkiye için bu oran %34'dür (OECD 2017: 102).

Nejad, 2013; Ono ve Piper, 2004; Ruysen ve Salomone, 2018). Hem kaynak hem de hedef ülkede kadın haklarının kadınların göç kararları üzerindeki etkisi, yalnızca yüksek vasıflı kadın göçmenlerle sınırlı değildir. 2009 ve 2013 yılları arasında gerçekleştirilen Gallup Dünya Araştırması'nın sonuçlarına göre; kendilerine karşı saygılı davranılmadığını ve değer verilmediğini beyan eden kadınların göç etme niyetlerinin daha fazla olduğu görülmüştür. Böylelikle algılanan cinsiyet ayrımcılığının, potansiyel kadın göçünü artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte yüksek vasıflı, çalışan ve laik kadınların göç etme arzularını ve planlarını eyleme dönüştürme olasılıkları daha yüksektir (Ruysen ve Salomone, 2018). İran'daki durum buna somut bir örnek olarak gösterilebilir: Ayetullah Humeyni ve İslam hükümetinin İran'da iktidara gelmesinden sonra, İran'dan göç eden yüksek eğitilmiş ve vasıflı bireylerin büyük bir kısmı, dini ve ideolojik kısıtlamalardan ve cinsiyete dayalı ayrımcılıktan kaçan kadınlar olmuştur. Kalfa-Topateş vd. (2018)'nin çalışmalarında; İran'dan göç eden yüksek vasıflı bireylerin “özgürlük arayışı” nedeniyle göç kararı aldıkları, kadınlar için ise buna bir de aile içi şiddete maruz kalma ve ülkede kadınların aleyhine işleyen ayrımcı politikaların varlığının eklendiği görülmektedir.

Türkiye'den yüksek vasıflıların göç etmesinde veya öğretimini tamamladıktan sonra geri dönmemesinde, gittikleri ülkelerdeki mesleki ilerleme, daha yüksek gelir, daha iyi yaşam koşulları öne çıkan çekici nedenlerken, işsizlik, iktisadi ve siyasi istikrarsızlık, akademik özgürlüklerin ve düşünceyi ifade özgürlüğünün eksikliği ve yüksek öğrenim sistemindeki genel sorunlar en temel itici etkenler olarak dile gelmektedir (Babataş, 2007; Çengel, 2009, Vatansever Deviren ve Daşkıran, 2014, Elveren ve Toksöz 2018). Kadınlar açısından toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri itici nedenler arasında çok etkilidir. Türkiye'nin işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet açığı ve sosyal yaşamda daha az özgürlük sunması nedeniyle, kadın öğrencilerin erkek öğrencilere göre Türkiye'ye daha az geri dönme eğiliminde olduklarına dikkat çekilmiştir (Güngör ve Tansel 2008: 3073). Güngör (2014), çeşitli çalışmalarda kullandıkları veri setine dayanarak, kendi ülkelerindekine göre daha iyi eğitim ve iş fırsatlarının sunulması ve bu imkânı kendi ülkelerinde yakalayamayacak olma ihtimalinin yüksek olması nedeniyle, kadınların göç etme olasılıklarının daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda kadınların Türkiye'deki ekonomik gerileme ve sosyal güvence eksikliğinden daha olumsuz etkilenmelerinden dolayı, göç etme ve geri dönmeme olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir.

Başta ABD olmak üzere Kanada ve bazı AB ülkelerindeki öğrenciler ve çalışanlarla yapılan bir diğer araştırmanın bulguları da benzer yöndedir; kadınların göç etme veya geri dönmeme eğilimleri erkeklerinkinden yüksek olup, bu eğilim Türkiye'de ekonomik ve toplumsal yaşamdaki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle ilişkilidir. Türkiye'de kadınları özellikle eğitimde ve işgücü piyasasında dezavantajlı hale getiren artan toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, yüksek vasıflı kadınların göç kararlarında önemli birer itici faktör olarak ortaya çıkmıştır (Elveren ve Toksöz, 2019). Eğitim veya mesleki nedenlerle göç eden ve sonrasında Türkiye'ye dönen

kadınlarla yapılan bir başka araştırma, Türkiye'deki erkek egemen yaşam tarzının kadın olarak yaşamak bakımından yol açtığı zorluklar ve ayrımcı sosyal normların kadınların göç kararı almasında etkili olduğunu göstermektedir. Görüşülen kadınlar giyim ve bedenlerini ne ölçüde ortaya çıkarabilecekleri Türkiye'deki pek çok ideolojik mücadelenin arenası olduğundan, giyimlerinin pek önemli olmadığı bağlamlara girdiklerinde bunu büyük bir rahatlama olarak algıladıklarını belirtmiş, Almanya veya ABD'de yaşarken kendilerini özgür ve bağımsız hissettiklerini, sosyal kontrole maruz kalmadıklarını söylemişlerdir. Geriye dönme kararlarında etkili olan faktör ise çocuk sahibi olduklarında, sosyal desteğin yokluğunda iş yaşamının ve çocuk bakımının taleplerini dengelemedeki güçlüklerdir (Yılmaz Şener, 2020). Son yıllarda Türkiye'de artan otoriterleşme ve İslamcılığın yüksek eğitilmiş kadınların göç kararı almasında daha etkili olduğu, bu konuda daha çok araştırma yapılmasına ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Sonuç

Sonuç olarak önümüzdeki dönemde bilişsel kapitalizmin ekonomik büyüme ve kar elde etme hedefiyle uyumlu biçimde gelişmiş ülkeler özellikle fen, mühendislik, bilişim ve iletişim sektörlerinde yüksek vasıflı işgücünün göçünü teşvik edecektir. Göç kapıları yüksek vasıflılar için açık tutulacak, iklim krizine bağlı olarak ortaya çıkabilecek salgın hastalıkların da etkisiyle sağlık personeline duyulan ihtiyaç artacak ve doktorlar, hemşireler vb. grupların göçü de teşvik edilecektir. Ancak sağlık hizmetlerinin önemli bir bileşeni olan uzun dönemli bakım hizmetlerinde çalışan göçmen kadınlara olan ihtiyacın onların "vasıfsız" işgücü addedilmesi nedeniyle göç politikalarında yer almaması durumunda, ev ve bakım işçileri korunmasız ve güvencesiz biçimlerde istihdam edilmeye devam edecektir. Özellikle bilim insanların, araştırmacıların, sağlık personelinin göçü, göç veren ülkeler açısından ciddi kayıplara yol açmakta olup, bunun etkilerinin ayrıca ele alınması gerekmektedir. İnsan gücü kayıpları çevre ülkeleri bilim, teknoloji ve inovasyon yarışında geride bırakarak, onların kapitalist sistem içindeki eşitsiz konumlarını güçlendirmekte, temel sağlık hizmetlerinin sunumunda ciddi açıklar yaratmaktadır.

Extended Abstract

In order to understand migration movements within and between countries, it is necessary to look at the dynamics of capitalist development. In the process of establishing the global dominance of capitalism as a regime of production and accumulation in the 19th and 20th centuries, it is a common practice for capitalist countries in the center to meet their labour needs in various sectors and professions through migrant labour from peripheral countries. The demand for labour is the result of the expansionist nature of the capitalist accumulation process and the desire of employers to keep labour costs low. The gender dimension of labour demand has long been a neglected topic in migration research.

This article examines women's labour migration to Western and Southern European countries since the 1950s in three historical periods based on an extensive literature review. Although these periods are not strictly separated from each other, discussing and defining a period with its prominent features makes it easier to grasp the uninterrupted labour migration process.

The first period is the period following the Second World War and lasting until the mid-1970s. In this period, especially due to the expansion of capitalist production, cheap labour was needed for unskilled jobs in the manufacturing industry, mining, services and agriculture. There were many women among the workers brought from neighboring countries, and women worked in the manufacturing industry in branches such as food, textile-garment, electrotechnics, in the services sector, especially in hotel-restaurants, and in households in jobs that the local labour force did not want to work. In mainstream social science research, the subject of labour migration is mainly men, and women are assumed to participate in migration movements as family members who follow men's decisions and follow them from behind. The literature that ignores migrant women workers in this period and focuses only on women who came within the scope of family reunification is based on stereotypes that present migrant women as unproductive, illiterate, isolated, wives and mothers with many children dependent on their husbands or families. In the following years, the questionable findings of some studies, which were generalized, were partially weakened by a critical perspective, largely through the research of feminist social scientists who experienced migration themselves.

The second period that began after the 1973 economic crisis is the period of neoliberal restructuring of capitalism. In this period, when labour recruitment was stopped and legal immigration channels were closed due to the economic crisis, the need for labour in factories decreased, while the need for migrant women labour in the service sector, especially in care services, began to increase. Especially with the expansion of the services sector and the creation of new employment opportunities for the native female labour force, the increasing participation of women in employment has made it more difficult to meet care work within the household. Another development was the increasing share of the elderly in the total population as a result of the sociodemographic transformation in Western countries with the increase in life expectancy and the slowdown in the rate of population growth due to declining fertility rates of women. The solution to the reproduction crisis, in other words, the solution to the care deficit, is the employment of migrant women in domestic and care work. As a result, the demand for migrant women workers increased and the trend defined as the "feminization of migration" emerged.

The third period is after 2000 and extends to the present day. Since the 2000s, cognitive capitalism has become a widely used concept to describe the neoliberal global economy. While technical knowledge and engineering activities

have always been important in the capitalist production process, after the 1980s, the use of computers and the dissemination of information through network connections facilitated global collaborations and increased the emphasis on the importance of information. In this period, migration of highly skilled labour came to the fore in line with the needs of cognitive capitalism. Feminist social scientists discussing the impact of the knowledge economy in terms of gender inequalities point out that women in higher education generally study in the social and administrative sciences and health, and are less likely to be among the highly skilled in the fields of the sciences and engineering. On the other hand, as a result of sociodemographic factors such as the shrinking working age population in European countries and the aging of the population, the demand for health professionals, especially nurses and doctors, is increasing not only in household care services but also in the health sector. In the process of meeting the serious labour shortage that arises, it is observed that there is a high proportion of women among those who migrate from neighbouring or other developing countries.

In the coming period, developed countries will encourage the migration of highly skilled labour, especially in the science, engineering, information and communication sectors, in line with the economic growth and profit-making goals of cognitive capitalism. Immigration gates will be kept open for the highly skilled, and the migration of groups such as doctors, nurses, etc. will also be encouraged. However, if the need for migrant women working in long-term care services, which is an important component of health services, is not included in migration policies because they are considered "unskilled" labour, domestic and care workers will continue to be employed in unprotected and precarious forms.

Çıkar Çatışması Beyanı

“Kapitalizmin İşgücü Talebi ve Göçmen Kadın Emeği” başlıklı makaleyi yazarken herhangi bir kişi veya kuruluş ile çıkar çatışmam olmuştur.

KAYNAKÇA

- Antonopoulos R. ve Hirnway I. (2010) "Unpaid Work and the Economy" R. Antonopoulos ,I. Hirnway (Eds.), Unpaid Work and the Economy içinde London: Palgrave-Macmillan, 1-21.
- Babataş, G. (2007) "Beyin Göçü ve Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Yapısının Beyin Göçüne Etkisi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (28), 263-266.
- Badgett M.V. L. ve Folbre N. (1999) "Assigning care: Gender norms and economic outcomes", International Labour Review, Vol. 138, No.3, 311-326.
- Braeg D. (2012) "Wilder Streik - das ist Revolution" der Streik der Arbeiterinnen von Pierburg in Neuss 1973, Berlin: Die Buchmacherei.
- Campani G. (1993) "Labour Markets and Family Networks: Filipino Women in Italy", Rudolph H., Morokvasic M. (eds.) International Migration in the Early 1990s içinde, Berlin: edition sigma.
- Castles S. ve Godula K. (1973) Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe, London: Oxford University Press.
- Castles S. (1984) Here For Good: Western Europe's New Ethnic Minorities, London:Pluto Press.
- Castles S. ve Miller M.J. (1998) The Age of Migration: International Population Movements in The Modern World, Hong Kong: The Guilford Press.
- Castles, S., Cubas, M. A., Kim, C. ve Özkul, D. (2012) "Irregular migration: causes, patterns, and strategies", I. Omelaniuk (Ed.), Global perspectives on migration and development içinde, New York: IOM Springer, 117-151.
- Castles S., De Haas H. ve Miller M.J. (2014) The Age of Migration, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan
- Chen D.H.C. ve Dahlman C. J. (2006) The Knowledge Economy, The Kam Methodology And World Bank Operations, Washington DC: WBI.
- Christou A. ve Kofman E. (2022) Gender and Migration, IMISCOE Short Reader. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-91971-9>
- Coffey W.J. (1996) "The 'Newer' International Division of Labour", Lever W. ve Daniels P. (eds) The Global Economy in Transition içinde London: Longman, 40-61.
- Çengel, Y. (2009), "Beyin Gücü ve Beyin Göçü: Madalyonun Diğer Yüzü", Eğitime Bakış, 5 (13), 7-13.
- Delgado Wise R. (2022) Imperialism, Unequal Exchange and Labour Export, <https://www.researchgate.net/publication/356289674>
- Docquier, F., Lindsay Lowell B. ve Marfouk A. (2007), "A Gendered Assessment of the Brain Drain", IZA Discussion Paper No. 3235, Bonn: IZA.
- Docquier, F., Marfouk A., Salomone S. ve Sekkat K. (2012), "Are Skilled Women

- More Migratory than Skilled Men?”, *World Development*, 40(2): 251–265.
- Dumont, J. C., Martin J.P. ve Spielvogel G. (2007), “Women on the Move: The Neglected Gender Dimension of the Brain Drain”, IZA Discussion Paper No. 2920, Bonn: IZA.
- Ehrenreich, B. ve Hochschild A.R. (2003) *Global Women, Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, New York: Metropolitan Books.
- Elveren A. Y. ve Toksöz G. (2018), “Türkiye’de Beyin Göçü Yazını ve Bir Alan Araştırması”, Karadoğan E. vd. (yay. haz.) *Gürhan Fişek’in İzinde Ortak Emek ve Ortak Eylem içinde*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Elveren A. Y. ve Toksöz G. (2019), “Hidden gender dimensions of the brain drain: the case of Turkey”, *New Perspectives on Turkey*, 60, 33–59.
- Esping-Andersen G. (2011) *The Incomplete Revolution*, Cambridge, Malden: Polity Press.
- Folbre N. (2006) “Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy” *Journal of Human Development*, 7(2), July 2006, 183-199.
- Foster, J. B., McChesney R.W. ve Jonna J. (2011) “The Global Reserve Army of Labour and the New Imperialism”, *Monthly Review* 63, no. 6, 1–15.
- Fraser N. (2016) “Contradictions of Capital and Care”, *New Left Review* 100, July August 2016. 99-117.
- Godin B. (2006) “The Knowledge-Based Economy: Conceptual Framework or Buzzword?” *Technology Transfer* 31, 17-30.
- Grigoleit-Richter G. (2017) “Highly skilled and highly mobile? Examining gendered and ethnicised labour market conditions for migrant women in STEM professions in Germany”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43:16, 2738-2755.
- Güngör, N. D. (2014) “The Gender Dimension of Skilled Migration and Return Intentions: Implications for Home Countries”, *Conference: Harnessing Knowledge on the Migration of Highly Skilled Women*, IOM: Geneva, 117–125.
https://www.researchgate.net/publication/269410864_The_gender_dimension_of_skilled_migration_and_return_intentions_Implications_for_home_countries
- Güngör, N. D. ve Tansel A. (2008), “Brain Drain from Turkey: The Case of Professionals Abroad”, *International Journal of Manpower*, 29(4), 323–347.
- Hartmann H. (1992) “Marksizm’le Feminizmin Mutsuz Evliliği”, Savran G. ve Tuna N. (der) *Kadının Görünmeyen Emeği içinde*, İstanbul: Kardelen Yayınları, 128-170.
- Hochschild A. R. (2003) “Love and Gold” Ehrenreich B. ve Hochschild A. R. (eds.) *Global Women, Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy içinde* New York: Metropolitan Books, 15-30.
- Hödl G., Husa K., Parnreiter C., Stacher I. (2000) “Internationale Migration: Globale Herausforderung des 21. Jahrhunderts?”, *Internationale Migration*, Frankfurt/Wien: Brandes&Apsel/Südwind.

- ILO (2002) Transformation and Migration in Central and Eastern Europe, Geneva: ILO.
- Isaksen L.W. , Uma Devi S. ve Hochschild A.R. (2008) Global Care Crisis : A Problem of Capital, Care Chain, or Commons?, American Behavioral Scientist, 52: 405.
- Kalfa-Topateş A., Topateş H. ve Durmaz N. (2018) “Özgürlük Arayışında “Mecbur İnsan” Olmak: Denizli İşgücü Piyasasında İranlı Mülteciler”, Çalışma ve Toplum, 59(4), 2015-2045.
- Kiely R. (2008) “Global Shift: Industrialization and Development”, Desai V. ve Potter R.B. (eds) The Companion to Development Studies içinde London: Hodder Education, 183-186.
- Kofman E. (1999) “Birds of passage: a decade later: gender and immigration in the European Union”, International Migration Review 33, 269-99.
- Kofman E. (2000) "The Invisibility of Skilled Female Migrants and Gender Relations in Studies of Skilled Migration in Europe" International Journal of Population Geography, 6 (1), 45-59.
- Kofman E., Phizacklea A., Raghuram P. ve Sales R. (2000) Gender and International Migration in Europe, London, New York: Routledge.
- Kofman E. (2007) “The Knowledge Economy, Gender and Stratified Migrations” Studies in Social Justice Volume 1, Issue 2.
- Kofman E. ve Raghuram P. (2015) Gendered Migrations and Global Social Reproduction, London: Palgrave Macmillan.
- Lipietz A. (1985) The World Crisis: the globalisation of the general crisis of Fordism, April 1985, IDS Bulletin 16(2), <https://core.ac.uk/reader/286045850>
- Lucarelli S., Vercellone C. (2013) The Thesis of Cognitive Capitalism. New Research Perspectives. An Introduction, Knowledge Cultures, 1 (N.4), s.15-27
https://www.researchgate.net/publication/282155242_The_Thesis_of_Cognitive_Capitalism_New_Research_Perspectives_An_introduction
- Mackintosh M. (1991) “Gender and Economics, The Sexual Division of Labour and the Subordination of Women”, Young K., Wolkowitz C. ve Mc Cullagh R. (eds.) Of Marriage and the Market, Women’s Subordination Internationally and its Lessons içinde London: Routledge
- Nejad, M. N. (2013) “Institutionalized Inequality and Brain Drain: An Empirical Study of the Effects of Women’s Rights on the Gender Gap in High-Skilled Migration”, IZA Discussion Paper No. 7864, Bonn: IZA.
- Nejad N. M. ve Young A. T. (2014) Female Brain Drains and Women’s Rights Gaps: A Gravity Model Analysis of Bilateral Migration Flows, IZA Discussion Paper No. 8067, Bonn: IZA.
- OECD (2008) The Global Competition for Talent Mobility of the Highly Skilled, Executive Summary, <http://www.oecd.org/sti/stpolicy/talent>
- OECD (2015) International Migration Outlook 2015, OECD Publishing, Paris. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2015_migr_outlook-2015-en#page4

- OECD (2017), OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2017: The digital transformation, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264268821-en>
- OECD (2022) International Migration Outlook 2022, OECD Publishing, Paris. https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/international-migration-outlook-2022_30fe16d2-en#page186
- Olssen M. ve Peters M. A. (2005) “Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: from the free market to knowledge capitalism”, *Journal of Education Policy*, 20:3, 313-345.
- Ono, H. ve Piper N. (2004) “Japanese Women Studying Abroad: The Case of the United States”, *Women’s Studies International Forum*, 27(2): 101–118.
- Parrenas R. S. (2000) “Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor”, *Gender and Society*, 14 (4), 560-580.
- Phizacklea A. (1983) “In the Front Line” Annie Phizacklea (ed), *One Way Ticket, Migration and Female Labour* içinde London, Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Raghuram, P. (2009), “Situating Women in the Brain Drain Discourse: Discursive Challenges and Opportunities”, Stalford, H., S. Currie ve S. Velluti (eds.), *Gender and Migration in 21st century Europe* içinde, Oxford and New York: Routledge, 85–106.
- Raghuram P. ve Sondhi G. (2019) Migration qualifizierter Frauen in der EU <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/292966/migration-qualifizierter-frauen-in-der-eu>
- Rizvi F. (2005) “Rethinking “Brain Drain” in the Era of Globalisation”, *Asia Pacific Journal of Education*, 25:2, 175-192, DOI: 10.1080/02188790500337965
- Ruyssen I. ve Salomone S. (2018) “Female Migration: A Way out of Discrimination?” *Journal of Development Economics* 130, 224–241.
- Simonazzi A. (2008) *Care Regimes and National Employment Models*, Working Paper n.113, Roma: Università Degli Studi Di Roma.
- Standing, G. (2011) *The precariat*, New York: Bloomsbury Academic.
- Toksöz G. (1991) “Ja sie kämpfen - und sogar mehr als die Männer” *Immigrantinnen- Fabrikarbeit und gewerkschaftliche Interessenvertretung*, Berlin: VWB.
- Toksöz G. (2006) *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Toksöz G. (2021) *Emanet Emek - Göç Yollarında Kadınlar*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Trimikliniotis, N., ve Fulas-Sourroulla, M. (2013) “Informalisation and flexibilization at work: The migrant woman precariat speaks”, A. Floya, M. Kontos, ve M. Morokvasic-Müller (eds.), *Paradoxes of integration: Female migrants in Europe* içinde, London: Springer, 59–78.

- Truong T.D. (1996) “Gender, international migration and social reproduction: Implications for theory, policy, research and networking”, *Asian Pacific Migration Journal*, 5(1), 27-52.
- UN (1999) *World Survey on the Role of Women in Development: Globalization, Gender and Work*, Report of the Security General,
<https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/1999/1/1999-world-survey-on-the-role-of-women-in-development-globalization-gender-and-work>
- Vatansever Deviren, N. ve Daşkiran F. (2014) “Yurt Dışında Eğitim Görüp Geri Dönen Öğretim Elemanlarının Beyin Göçüne Bakışı: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Örneği”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, 1-10.
- Vercellone, C. (2007) “From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Hypothesis of Cognitive Capitalism”, *Historical Materialism*, 15, 13-36.
- Villosio C. (2015) *Migrant Workers In The Healthcare Sector In 5 European Countries: A Quantitative Overview From EU-LFS, WORK-»INT Research Report*,
<https://workint.fieri.it/wp-content/uploads/2015/04/Quantitative-comparative-EU-report.pdf>
- Yılmaz Şener M. (2020) “The gender dimension of return for highly-skilled migrants”, *International Journal of Migration and Border Studies*, January 2020.
https://www.researchgate.net/publication/348082920_The_gender_dimension_of_return_for_highly-skilled_migrants
- Walby S. (1986) *Patriarchy at Work*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- WBG (2019) *Migration and Brain Drain, Europe and Central Asia Economic Update*, Office of the Chief Economist Fall 2019.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/657051570692065211/pdf/Migration-and-Brain-Drain.pdf>
- WHO (2016) *Global strategy on human resources for health: Workforce 2030*
<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250368/9789241511131-eng.pdf>
- WHO (2017) *Women on the Move: migration, care work and health*, Geneva.
<https://www.who.int/publications-detail-redirect/women-on-the-move-migration-care-work-and-health>